

Sulejman Smlatič*

DRUŠTVENO — EKONOMSKE FUNKCIJE BANJA LUKE**Uvod**

Jedan od savremenih i vrlo aktuelnih geografskih problema kod nas i u svijetu predstavljaju poleogeografska istraživanja. Poznato nam je, međutim, da je geografsko studiranje gradova vrlo složen i naporan posao stoga što se geografski objekti, pod utjecajem društveno-ekonomskog djelovanja ljudi, neprekidno mijenjaju. Sve te promjene i transformacije odražavaju se kako na izgled, tako i na prostorno širenje grada i preobračaj regije.

Savremeno proučavanje gradova sa evolutivnog i funkcionalnog aspekta izuzetno je značajno za rješavanje praktičnih problema urbanizacije, prostornog planiranja i racionalnog korištenja geografske sredine.

Funkcije koje grad vrši za užu i širu okolicu najbolje ukazuju na važnost grada i njegova ekonomsko-geografskog položaja. Gradske funkcije predstavljaju dinamičnu kategoriju podložnu promjenama i transformacijama pod utjecajem društveno-ekonomskih i političkih prilika. Funkcije gradskih naselja razvrstavamo u tri skupine: privredne, javne (centralne) i lokalne (komunalne). U daljnjem izlaganju organičiću se na objašnjavanje društveno-ekonomskih funkcija Banja Luke.

PRIVREDNE FUNKCIJE BANJA LUKE**Industrijska funkcija**

Struktura aktivnog stanovništva je važan kriterij za istraživanje funkcija grada. Prema podacima 1971. g. Banja Luka ima 33839 aktivnih lica, odnosno 37 % od ukupnog broja stanovništva.

U periodu 1953. — 1971. g. nastale su vrlo značajne promjene socio-ekonomske strukture aktivnog stanovništva, što pokazuje ova tabela:

Djelatnost	% od ukupnog broja aktivnog stanov.		
	1953. g.	1961. g.	1971. g.
Industrija i rudarstvo	13,2	24,7	31,4 (10.628)
Trgovina i druge privredne djelatnosti	30,0	36,3	36,4 (12.296)
Društvene i državne službe	21,4	22,0	22,8 (7.745)
Poljoprivreda	5,5	2,6	3,7 (1.249)

* Dr., prof., Pedagoška akademija, 78000 Banja Luka, glej izvleček na koncu zbornika.

Najveće promjene, koje po ovom kriteriju ukazuju na transformaciju gradske aglomeracije, javile su se u grupaciji »Industrija i rudarstvo«. U periodu 1953-1971. g. učešće aktivnog stanovništva u industriji povećalo se čak za 2,4 puta, tj. od 13,2 % na 31,4 %, dok kod drugih djelatnosti nije došlo do značajnih pomjeranja, izuzev poljoprivrede.

Učešće aktivnog stanovništva u poljoprivredi najprije se smanjilo od 5,5 % 1953. g. na 2,6 % 1961. g. da bi poraslo na 3,7 % u 1971. g. što je rezultat teritorijalnog proširenja grada na više okolnih seoskih naselja.

Značajno je također razmotriti učešće aktivnog stanovništva u djelatnostima lokalnog i šireg regionalnog značaja. Ispitivanja pokazuju da samo 7,1 % aktivnog stanovništva je angažovano u djelatnostima lokalnog karaktera (poljoprivreda 3,7 %, stambena i komunalna djelatnost 1,7 % i osnovno školstvo 1,7 %). Druge djelatnosti kojima se bavi gradsko stanovništvo služe ne samo gradu, nego mnogo više užoj i široj okolici odnosno regiji (industrija, saobraćaj, trgovina, zanatstvo, srednje i visoko školstvo, sudstvo i dr.). Uloga i značaj industrije, dapače, prelazi okvire regije, pa i Republike.

Udio pojedinih privrednih djelatnosti u ostvarivanju nacionalnog dohotka može također da posluži kao kriterij za utvrđivanje funkcija grada u odnosu na okolini uži i širi prostor. Industrija banjalučke komune, koncentrisana je inače na teritoriji šireg gradskog reala, ima dominantno učešće u ostvarivanju nacionalnog dohotka. Njen udio u društvenom sektoru privrede kretao se 1966-1977. g. između 37 % i 51 %. Učešće industrije u nacionalnom dohotku bilo je najmanje u 1970. g. (33,8 %) zbog zemljotresa koji je u 1969. godini razorio i oštetiio banjalučku industriju. Među brojnim preduzećima i granama industrije izdvajaju se tri i to: elektromehanička, prerada drveta i metalna industrija na koje dolazi oko 4/5 nacionalne banjalučke industrije.

Industrija u Banjaluci razvija se već jedno stoljeće, tj. od 1876. g. kada je puštena u rad Tvornica piva. Od tada se banjalučka industrija znatno izmijenila. Neke su industrijske grane sasvim isčezle kao npr. proizvodnja sira »trapista«, tjestenine i sukna, dok su preostale i nanovo osnovane industrije proširene i modernizovane (duhanska, metalna, drvna, elektrotehnička, prehrambena, hemijska). U poslijeratnom periodu osnovano je u Banjaluci ukupno 15 industrijskih preduzeća. Banjalučka industrija raspolaže (1979. g.) sa ukupno 20 industrijskih preduzeća, od kojih je 5 »starih« iz perioda prije 1945. g., dok su druga osnovana u povratnom razdoblju. Vodeće grane industrije (elektrotehnička, metalna i prerada drveta) zapošljavaju oko 80 % radne snage. Značaj ovih industrijskih grana prelazi okvire republičkih medja. Dobar je primjer industrija vještačkih vlakana (jedan od pogona »Incela«) koja daje oko 75 % jugoslovenske proizvodnje cel — vlakna pamučnog tipa. Elektronska industrija »Čajevac« je za sada jedini proizvođač TV prijemnika u Republici.

Banja Luka kao regionalni centar ima izuzetno povoljne uslove za razvoj i lokaciju industrije. Sirovinska i energetska osnova (drvo, rude željeza, poljoprivredni proizvodi, lapor, vapnenec, mramor, kaolin, ugalj, obilje izvorske i riječne vode i dr.). Saobraćajne veze se stalno poboljšavaju, moderniziraju i kompletiraju. Kao veliki grad sa preko 100.000 stanovnika Banja Luka raspolaže sa dovoljnim kontingentom stručne radne snage ne samo za metalnu, elektrotehničku i hemijsku, već i za druge grane industrije.

Uz navedene uslove važno je istaći još i to, da nova banjalučka industrija može u buduće da računa i sa korišćenjem polufabrikata i sirovina postojeće industrije u proizvodnji: umjetnih đubriva, građevinskih materijala (vapna, cementa, keramičnih pločica), poliestera, gume, stočne hrane, tekstila, saobraćajnih sredstava itd.

Banjalučka industrija ostvarila je u poslijeratnom periodu značajan stepen koncentracije i izvršila snažan utjecaj na širenje i transformisanje grada. Ona sve više dolazi do izražaja i kao faktor preobražaja i urbaniziranja uže i šire okolice. Takav upliv industrije na preobražaj regije ispoljavaće se u buduće još jače kroz disperziju industrijskih pogona po nerazvijenim komunama, koja nagovještava nove odnose u preraspodjeli funkcija između Banja Luke i njene regije. Glavni nosioci ovakvih kvalitetnih promjena na planu privrednog razvoja regije jesu najveća banjalučka preduzeća: »Čajevac«, »Incel«, DIP »Vrbas«, metalna industrija »Jelšingrad« i Kombinat kože i obuće »Bosna«.

Trgovačka funkcija

Otkako postoji kao gradsko naselje Banja Luka je trgovačko središte prvorazrednog značaja. Položaj Banje Luke u sjevernoj Bosni na raskrsnici važnih saobraćajnica na kontaktu dviju komplementarnih regija osnovni je geografski preduslov za razvoj trgovine lokalnog i šireg značaja. Razvoju trgovine pogodovalo je i to što se društveni i privredni uticaj ovog grada već više vijekova osjeća na širem prostoru sjeverozapadne Bosne.

Uz poljoprivredu i zanatstvo trgovina je sve do pojave industrije imala vodeću ulogu među privrednim djelatnostima. Turski putopisac Evlija Čelebija ostavio nam je o tome konkretne podatke navodeći da je banjalučka čaršija u drugoj polovici XVII stoljeća imala 300 dućana i jedan zazidani bezistan sa 100 dućana, dakle ukupno 400 dućana. U prošlosti je Banja Luka bila čuvena i po svom godišnjem, najvećem i najživljem vašaru u BiH, koji se održavao sve do iza II. svjetskog rata. Posjećivali su ga naročito Sarajlije dopremajući 400-500 tovara razne robe, osobito bakrenog posudja. Banja Luka je imala i svoj »Kanuni-badž«, tj. zakon o ubiranju plaćarine u korist države. Između dva rata Banja Luka je bila jedan od glavnih centara trgovine u Bosni i Hercegovini i imala je 400-500 trgovačkih radnji, od čega 160 piljarskih i sitničarskih. Imala je i nekoliko većih trgovačkih radnji koje možemo smatrati pretečama savremenih robnih kuća.

Po broju trgovačkih radnji (509, zaposlenih 3.132 lica 1977. g.) i po prometu roba Banja Luka je na drugom mjestu u Republici, iza Sarajeva. Uticaj Banja Luke kao trgovačkog središta u trgovini na veliko osjeća se na širem prostoru Bosanske krajine, a sedmičnog pazara (utorak) na čitavom području banjalučke, čelinačke i laktaške komune i djelimično na području komuna Bosanska Gradiška, Prijedor i Srbac. Učešće trgovine u nacionalnom dohotku komune iznosi prosječno 18-20 %.

Saobraćajna funkcija

Položaj Banja Luke u dolinskom proširenju Vrbasa, na mjestu gdje se stječe više saobraćajnih pravaca, stimulatивно djeluje na razvoj saobraćaja. Prednosti položaja Banja Luke u prošlosti slabo su korištene za izgradnju savremenih saobraćajnica koje bi dale jači podsticaj za razvoj svih privremenih djelatnosti. Veći značaj imaju dva prometna pravca: uzdužni na relaciji Okučani-Bosanska Gradiška — Banja Luka — Jajce i dalje prema Sarajevu i Splitu, a drugi je poprečnog smjera i spaja Banja Luku sa Pounjem i dolinom Bosne i Spreče. (Bosanski Novi — Banja Luka — Teslić — Doboj — Tuzla).

Prvi pokušaj modernizovanja saobraćajnih veza Banje Luke sa okolnim regijama učinjen je potkraj turske vladavine dovršenjem prve normalne pruge 1873. g. na relaciji Dobrljin — Bosanski Novi — Prijedor — Banja Luka. Austrougarska

kampanija izgradnje šumskih uskotračnih pruga nije mogla riješiti pitanje poboljšanja veza Banja Luke s dolinom Bosne i glavnim gradom Sarajevom. Ova je veza ostvarena tek nakon oslobodjenja izgradnjom željezničke pruge Banja Luka Dobojo 1952. g.

Predratna Banja Luka sa slabo razvijenom industrijom i drugim djelatnostima imala je slabo razvijen i cestovni saobraćaj. Po makadamskim cestama gradjenim u doba austougarske okupacije odvijao se više saobraćaj zaprežnim vozilima, a mnogo manje motornim. U najboljem stanju je bila cesta Banja Luka — Bosanska Gradiška koja je u tom periodu poravnata. Trasiran je i izgradjen lokalni put Banja Luka — Bronzani Majdan — Sanski Most (26 km).

Prema podacima Banovinske statistike iz 1937. g. i broju prevoznih sredstava Banja Luka je imala slabo razvijen lokalni i međugradski saobraćaj. Banja Luka je tada imala: putničkih automobila 52, terenskih automobila 21, autobusa 8, motocikla 28, bicikla 782, zaprežnih kola konjskih 156 i fijakera 59.

Međugradski autobuski saobraćaj održavan je sa desetak okolnih mjesta. Najdulja autobusna linija bila je Banja Luka — Mrkonjić Grad — Ključ — Bosanski Petrovac — Bihać. U Sarajevo se putovalo uglavnom fijakerom do Okučana, a dalje vozom preko Slavenskog Broda i Doboja.

U poslijeratnom razdoblju gradski i međugradski saobraćaj Banje Luke se ekspanzivno razvija od 60-tih godina. To se može dobro pratiti statistički, ali i »na licu mjesta« tj. na banjalučkim gradskim i prigradskim saobraćajnicama. Broj putničkih automobila povećao se u vremenu 1962-1974. g. od 394 na 12.510 tj. za 31,7 % puta.

Gradski saobraćaj se razvija u skladu sa potrebama stanovništva i privrede Banje Luke i uže okolice. Raspolaze sa 73 autobusa (7.164 mjesta) na 37 linija dugih 596 km i povezuje međusobno glavne dijelove grada, osobito industrijsku zonu sa stambenim četvrtima i okolnim naseljima do udaljenosti od 30-40 km.

Zanatska funkcija

Do pre jedno stoljeće zanatstvo Banja Luke je predstavljalo jednu od glavnih privrednih djelatnosti u gradu. Davalo je raznovrsne proizvode važne za snabdijevanje stanovništva i vojnih jedinica kao što je: odjeća, obuća, alat, posudje, oružje i dr. Uz bogatu sirovinsku bazu okolice grada (vuna, koža) razvoju zanatstva u Banjaluci pogodovalo je i što je ovaj grad više puta od pola vijeka bio rezidencija Bosanskog ejaleta. Najviše su se razvili: kožarski zanati, prerada vune, gradjevinarstvo i prehrambeni zanati (ukupno 24 vrste obrta). Jedna banjalučka ulica u Gornjem Šeheru i danas nosi ime Tabacka po obrtnicima tabacima koji su učinjali govedje, ovčije i kozije kože.

U novim društveno-ekonomskim uslovima znatno se izmijenila kako uloga, tako i struktura zanatstva u Banjaluci. Neki su zanati prerasli u industriju (kožarski, obućarski, krojački), a gradjevinarstvo se sasvim modernizovalo i industrijaliziralo. U zanatstvu Banja Luke zaposleno je oko 9 % (3.000 lica -971.) od ukupno zaposlenih. Zanatstvo ostvaruje oko 6,2 % nacionalnog dohotka u gradu.

Ugostiteljsko-turistička funkcija Banja Luke pokazuje danas tendenciju stalnog uspona. Nalazeći se na uvijek važnoj saobraćajnici i raskršnici puteva Banjaluka je od davnina atraktivan grad koji su rado posjećivali naročito trgovci. U savremenim uslovima mnogi putni pravci se ovdje stječu, ukrštaju i razilaze u pravcu Sarajeva, Splita, Beograda i Zagreba. U turističkom prometu naročito je frekventan putni pravac dolinom Vrbasa. Po ukupnom prometu turista u 1977. g. Banjaluka se izjednačila sa Mostarom, Tuzlom i Zenicom uzetim zajedno.

Centralne funkcije Banja Luke

Razvijeniji gradski centri nisu samo privredna središta regije, nego i sjedišta javnih službi i ustanova za manji ili veći prostor s kojim je povezan.

Od centralnih ili javnih funkcija Banja Luke je u prošlosti imala jače naglašenu upravnu funkciju. Najprije je bila sjedište kadiluka, zatim sandžaka (okružja), a u periodu 1580—1639. g. i rezidencija Bosanskog ejaleta koji je teritorijalno bio znatno prostraniji od današnje BiH. To se povoljno odrazilo na razvitak grada i jačanje njegovih funkcija. U periodu austrougarske okupacije Banja Luka je sjedište okružja (9.000 km² sa 9.000 st.), a između dva rata 1929—1941 centar Vrske banovine (24 sreza sa 19.000 km² i više od milion stanovnika). U ovom razdoblju Banjaluku dobija nekoliko savremenih objekata (banske palate, banka, hotel, pozorište), ali privredno stagnira. Dadas je Banja Luka sjedište veće komune s površinom od 1232 km² i 160.000 stanovnika i drugih upravnih i sudskih organa. Svojom djelatnošću najveći prostor pokriva Okružni sud (21 općina).

Školske i kulturne funkcije danas se ekspanzivno razvijaju i u tom pogledu utjecaj Banjaluke se osjeća u čitavoj sjeverozapadnoj Bosni, dijelu srednje Bosne i južne Slavonije. Sve do 1950. g. nije imala viših ni visokih škola. Početkom 1975. g. Banjaluka je dobila Univerzitet koji danas ima šest fakulteta, dvije više škole i nekoliko drugih naučnih ustanova.

Od kulturnih ustanova najznačajnije su: Muzej Bosanske krajine, Narodno pozorište (osnovano 1930. g.), Arhiv Bosanske krajine, Narodna biblioteka »Petar Kočić« i Narodni univerzitet.

Banja Luka je toliko razvila zdravstvenu funkciju da po broju bolničkih postelja i ljekara zauzima drugo mjesto u BiH. Pred drugi svjetski rat Banjaluka je imala samo jednu bolnicu sa četiri odjeljenja i Higijenski zavod i svega 20 liječnika. Danas Banjaluka raspolaže sa četiri veće zdravstvene organizacione jedinice (Medicinski centar i bolnice) sa 1751 posteljom i 283 liječnika. Gravitaciono područje banjalučkog zdravstva obuhvata 13 krajiških komuna i to osam iz uže a pet iz šire regije.

LITERATURA I IZVORI PODATAKA

1. S. Smilić, Banja Luka, »Svjetlost«, Sarajevo 1978. s. 62—103.
2. Popisi stanovništva 1953, 1961. i 1971. g. rezultati za stanovništvo po naseljima i opštinama, SZS, Beograd.
3. SGJ—72. SGJ—1977. SGJ—1978.
4. Društveni plan razvoja Opštine Banja Luka 1971—1975, B. Luka.
5. Analiza Društ. plana Opštine B. Luka za period od 1976—1980 g. u 1976. i 1977. g., Banja Luka, 1977.
6. E. Čelebija, Putopis, prev. H. Šebanović, Sarajevo, 1957
7. H. Kreševljaković, Etnofili i obrti u BiH, Sarajevo, 1961.
8. H. Škapur, Komunikacije Bosanske krajine XIX vijeka, Zbornik Krajiških muzeja 1963/64, Banja Luka.
9. Popis stanovništva 1931, knj II, Beograd.

BANJA LUKA UND IHRE FUNKTIONEN

Banja Luka als urbaner und makroregionaler Mittelpunkt ragt durch seine spezifischen Entwicklungsverhältnisse heraus, die ein wissenschaftliches und praktisches Interesse erwecken.

Unter den wirtschaftlichen Funktionen von Banja Luka spielt die Industrie mit mehr als 50% Anteil im Nationalen Einkommen der Gemeinde eine dominante Rolle. Die führenden Industriebranchen, die Elektrotechnische und die Holzindustrie, haben sogar eine breitere jugoslawische Bedeutung. Und anderen wirtschaftlichen Funktionen erlebten auch eine bedeutende Transformation (Handel, Handwerk, Gastwirtschaftswesen u.a.).

Zentrale Funktionen von Banja Luka entwickelten und änderten sich unter dem Einfluss gesellschaftlicher Faktoren und wirkten auf die funktionale und physiognomische Stadtgestaltung. Stadtverwaltungsfunktionen kamen im 16. und im 16. Jahrhundert zum Ausdruck, als Banja Luka länger als ein halbes Jahrhundert die Residenz des Bosnischen Ejalets war. Medizinische, schulische und kulturelle Funktionen von Banja Luka übertreffen heute nach Bedeutung den regionalen Rahmen.